

LÁZS SÁNDOR

A BIRK-KÓDEX KELETKEZÉSE**Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban***I. Regulafordítások a 15–16. századi Magyarországon*

A regulák meghatározó szerepet játszottak és játszanak ma is a szerzetesrendek életében. Az életszabályok kijelölik azt a spirituális irányt, amelyet a rend tagjainak a változó világban követniük kell. Feltűnő, hogy ezekből a regulákból Magyarországon csupán néhány maradt fenn, feltűnő ez még akkor is, ha a magyar kódexirodalom nagy része elveszett, hiszen ezeknek a szövegeknek minden kolostorban meg kellett lenniük és valószínűleg becsben is tartották őket.

Különös, hogy Szent Ferenc regulájának magyar fordítása sem ismert ebből az időszakból. A magyar klarisszák fennmaradt kódexei nem alapítójukét, hanem a Szent Bonaventúrának tulajdonított szabályokat őrzik. A két különböző fordítástörédeket a *Vitkovics*¹ és a *Teleki-kódex*² tartalmazza. A minden valószínűség szerint domonkos *Virginia-kódex* Szent Jeromos *Regula monachorum*ának magyar fordítását őrzi.³

Ezek a szinte egy időben keletkezett fordítások jól jellemzik a 14. században meginduló és a 15. század végére megerősödő obszervanciát és a szerzetesi megújulást szolgáló reformokat.⁴

A *Birk-kódex* minden tekintetben a magyar domonkos obszervancia egyedülálló irodalmi teljesítménye,⁵ modernségében is olyan archaizmust őríz, amely azt mutatja meg, hogy miképpen gondolták el a 15. században a reform gyakorlati megvalósításának egy részletét. A megújulást követelő mozgalom a régebbi gyakorlathoz nyúlt vissza. Az előadásra – felolvasásra – szánt fordítást századokkal korábban használt lectio tónusokkal látta el Váci Pál.

¹ *Vitkovics-kódex és Miskolci töredék 1525*, kiad. PAPP Zsuzsanna, bev. PUSZTAI István, Bp., 1991 (Régi Magyar Kódexek, 12).

² *Nyelvmléktár*, kiad. VOLF György, XII, Bp., 1894, 400–403: *Harmadszerzetbeli hugok regulája*.

³ *Virginia-kódex*, kiad. KOVÁCS Zsuzsa, Bp., 1990 (Régi Magyar Kódexek, 11).

⁴ Ez a dolgozat folytatása egy korábbi, a domonkos reformról szóló munkámnak: LÁZS Sándor, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban*, ItK, 2005, 188–205.

⁵ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., 1944, 122.

II. A Birk-kódex fordítása

A ma *Birk-kódex*nek nevezett töredék 1889 óta ismert.⁶ Kiadói, Kluch János, Katona Lajos⁷ és Pusztai István gondosan leírták.⁸ Egybehangzóan megállapították, hogy a kézirat nem lehet azonos azzal, amelyről Ferrarius oly elismerően nyilatkozott.⁹ Katona Lajos – és később Pusztai István – azon a véleményen volt, hogy az Ágoston-regula díszes, végleges változatát őrző kódex Bécsben, a még rendezetlen domonkos levéltárból előkerülhet. A kéziratok rendezése és katalogizálása befejeződött, de nem bukkantak rá az ott sejtett könyvekre, iratokra.¹⁰

A regulát szerzője közösségi olvasmányának szánta: „ut autem in hoc libello tanquam in speculo vos possitis inspicere ... semel in septimana vobis legatur.”¹¹ Hetente egyszer minden konventben fel is olvasták a szöveget. A latinul többnyire nem tudó apácaközösségekben ezeknek a felolvasásoknak nem sok hasznuk lehetett. Ezért volt szükség a regula és a havonta egyszer szintén kötelezően felolvasandó konstitúciók lefordítására. A latin nyelvű szövegek magyarra fordítása, tehát az, hogy a nővérek és a laikus testvérek megértsék a szövegeket, pontosan beleillett az obszervancia szellemiségébe.

A töredékesen fennmaradt fordítás fegyelmzett, tetszetős sorai – miként kiadója is panaszkodik – nehezen olvashatóak; nem csak azért, mert papírja erősen rongált, hanem mert a betűk megkülönböztetése is gondot okoz.¹² Váci Pál betűi kicsinyek, sorai összeszorítottak, sűrűek. Az írás arra az egyetemi könyvírasi ususra utal,¹³ amely a két ellentétet, a litterát és a notát egyesítette. Ez az írástípus hosszabb, nem ritkán irodalmi szövegek¹⁴ lejegyzésére is alkalmassá vált azáltal, hogy a gyorsaság érdekében lemondott a könyvbetű megrajzolásáról, különtartásáról. Ebben az írástípusban, a bastardában, a betűket – mindenféle kötelező rendszer nélkül – vékony vonalak kötik össze.¹⁵ Váci Pál

⁶ KLUCH János, *Ismeretlen magyar nyelvemlék 1474-ből a bécsi udvari könyvtárban*, MKsz, 1889, 1–23.

⁷ *Nyelvelemléktár*, XV, kiad. KATONA Lajos, Bp., 1908, XXXVII–XLII, 343–356.

⁸ Az OSZK kéziratárában; jelzete MNy 71. A *Birk-kódex* összesen négy levél, ebből kettő az, amelyen a regula töredéke van. Kiadásai közül a legújabb és legalaposabb: *Birk-kódex 1474: Az emlékek hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője*, kiad. PUSZTAI István, Bp., Akadémiai, 1960 (Codices Hungarici, 5), 24–29. (A továbbiakban PUSZTAI, ha az előszót idézem, a szövegre viszont a *Birk-kódex* megjelölés és a megfelelő levél- és sorszám utal.)

⁹ „Fr. Paulus Ungarus Vatiensis, M. Artium, et Sac. Th. Lector scripsit et transtulit Regulam, et constitutiones Sororum Ord. Praed. In Hungaricam linguam de verbo ad verbum, et alicubi majoris claritatis, ac Hungarici sermonis leporis gratia, ad sensum, anno 1474. absolutique die S. Remigij, in Conventu Sighetj pro insula leporum”. Sigismundus FERRARIUS, *De rebus Hungaricae ordinis praedicatorum*, Viennae, 1637, 449.

¹⁰ PUSZTAI 12. Iványi Béla egy rendi följegyzés alapján azt is valószínűsítette, hogy a budai Szent Miklós konvent levéltára is Bécsben lehet. Ez nem került elő; vö. IVÁNYI Béla, *A Sz. Domonkos-rend római központi levéltára*, LtKözl, 1929, 21–22.

¹¹ *Regula Augustini = Patrologia Latina*, XXXIII, Parisii, 1902, 958.

¹² PUSZTAI 142.

¹³ HAJNAL István, *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*, Bp., 1921, 126 skk.

¹⁴ Bernhard BISCHOFF, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1979 (Grundlagen der Germanistik, 24) (a továbbiakban: BISCHOFF), 179 skk.

¹⁵ A bastarda igényes bibliofilekben, Jó Fülöp, Merész Károly kézírataiban jutott kalligráfiai tökélyre.

itt használt írása, a *bastarda currens* kitűnően megfelelt a fogalmazványok készítésére, hiszen a sebes írást a ligatúrák mellett a notularis elemek is biztosították.

Az írás, a sok betoldás, törlés, az emlékeztető latin szövegek valamint a gyakori rövidítések arra mutatnak, hogy a *Birk-kódex* levelei az Ágoston-regulának és a rendi konstitúciónak még nem a végleges szövegét tartalmazzák. Az editio-szintű változat bizonyosan az ünnepélyesebb gótikus könyvirással, de legkevesebb a *bastarda textualisszal* készült volna. A könyvirással készült szöveget a korabeli gyakorlatnak megfelelően gazdagon illuminálva pergamenre rótták volna,¹⁶ az egyszerűbb írásút pedig visszafogott minialással papírra. Ezt a feltételezést erősíti az, hogy frater Paulus vonzódott a szépen díszített könyvekhez, maga is illuminált nyomtatványt.¹⁷

Váci Pál fordítói erényeit nehéz méltatni. Részben azért, mert befejezetlen munkával van dolgunk, másrészt a szövegek pontos latinja sem áll rendelkezésünkre.¹⁸ Mezey László útmutatásai alapján megvizsgáltam a bécsi ÖNB Theol. 153. számú kódexét. A 163r–170r-n lévő *Constitutiones sorores sub cura fratrum praedicatorum* szövege több ponton egyezik a *Birk-kódex* fordításával, mint az, amelyet Pusztai István közöl. A bécsi szöveg fejezetbeosztása és -számozása megegyezik Váci Pál fordításáéval, nem úgy, mint a Pusztai-kiadás latinja. A *Birk-kódex* egy hiányzó szövegrésze is megtalálható a latin regulakódexben.¹⁹

Akármenyire is piszkozati a *Birk-kódex* szövege, már magán viseli a végleges változat jegyeit. Mind a regula, mind a konstitúció közösségi olvasmányok, felolvasásra készült, ezért jól tagolttá kellett tenni. Egyrészt azért, hogy a felolvasó tudja követni a szöveget, a másik igen egyszerű ok, hogy be lehessen osztani, melyik napra mely részlet esik. Váci Pál néhány helyen ¶ alakú jelet tett ki. Pusztai István a középkori paragrafust némi joggal írásjelnek tekintette, valójában fejezetek kezdését jelöli.²⁰ Használata általános a középkor latin nyelvű szövegeiben.²¹ A jel a már emlegetett bécsi regulakódexben is megtalálható, ugyan nem az Ágoston-regula szövegében, hanem a konstitúcióban. A szövegek összevetésekor kitűnt, hogy Váci Pál – kevés kivétellel – ott írt le a fordítást

¹⁶ Ilyen kódexet láthatott Ferrarius is.

¹⁷ 1480-ban Váci Pál egy 1477-es velencei nyomtatványt illuminált a nagyszombati domonkos konventben: „Illuminavi anno domini 1480, et finivi librum illuminando sexta feria in die octava Thome Cantuarensis infra octavas nativitatis verbi dei incarnati, filii dei altissimi beatissime Christifere Marie in divina et humana natura unius suppositi, cui laus et gloria. Ego frater Paulus de Wacia magister in artibus et theologie. Amen.” A bejegyzés hasonmása: *A szent Domonkos-rend multjából [!] és jelenéből*, szerk. HORVÁTH Sándor, Bp., 1916, 233.

¹⁸ PUSZTAI 30–31.

¹⁹ *Birk-kódex* 3a:42–3b:4, megtalálható: ÖNB Theol. 153, 167v, XXII. cap.: „Si qua apostatauerit ipso facto sit excommunicata quam sententiam ex nunc ferimus conventi statuto a qua excommunicatione non possit absolvi nisi per magistrum ordinis vel suum proprium provincialem.”

²⁰ PUSZTAI 45. Hasonlóképpen nyilatkozik a jelről KESZLER Borbála, *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*, Bp., 1995 (Nyelvtudományi Értekezések, 141) (a továbbiakban: *A magyar írásjelhasználat*), 44.

²¹ Paul LACHMANN, *Einzelheiten und Eigenheiten des Schrift- und Buchwesens* = P. L., *Erforschung des Mittelalters*, IV, Stuttgart, 1961, 9 skk. A jel a későbbi paragrafus rövidítés elődje.

segítő, emlékeztető latin mondatkezdeteket, ahol a bécsi Theol. 153-as kódexben paragrafus jel van.

Mindezek alapján az mégsem állítható, hogy a fordítás alapjául szolgáló latin szöveget őrzi a bécsi kódex, legfeljebb az, hogy egy igen közeli szövegvariánst tartalmaz, amelynek egyes részei pontosabban egyeznek a *Birk-kódex*szel. Ez arra utalhat, hogy az obszervanciát terjesztő bécsi domonkos konvent a munkához kéziratokkal segíthette a magyar rendtartományt.

A szövegtagolást, tehát a jól olvashatóságot az interpunkció is biztosítja. Váci Pál fordításában a központosási jelek többnyire nem ott találhatóak, ahol mai nyelvérzékünk elvárná. A jelek ráadásul nagyrészt különböznek a többi késő középkori anyanyelvű kódexünk interpunkciójától. Az eddigi kiadásokban ez nem érzékelhető. A nyomtatás központosási jelei ugyanis nem egyeznek a kéziratéval, amelyben jóval bonyolultabbak állnak a mai interpunkció eszközeinél. A *Birk-kódex* szövegében ugyanis a pontok, a vesszők és egyéb jelek rendszere nem elsősorban a szintaktikai tagolást segíti, hanem intonációs utasítások, ma már nem használatos, ezért nehezen értelmezhető felolvasási jelek.²²

A középkor az antikvitástól örökölte központosási rendszerét,²³ amelyet aztán mind újabb és újabb elemekkel gazdagított. Pontok és vesszők társulnak és kombinálódtak színes tarkaságban egymással. A 9. századtól találhatóak a liturgikus könyvekben fölolvadási jelek, amelyeket pozitúráknak neveznek. Mindegyikük egy ponttal kezdődik – és aszerint, hogy a dallam ereszkedő vagy emelkedő, egy kicsi lefelé vagy fölfelé mutató jelecske van mögöttük. Ezt egyes kutatók szerint valójában nem lehet másnak tekinteni, mint hangjegyeknek, jóllehet a hangmagasságokat nem adták meg, csak a dallamvonalra utaltak.²⁴

Az ünnepélyesebb felolvasásokhoz ezek a jelzések nem voltak elegendők, végül a 11. század végére Nyugat-Franciaországban már teljesen új interpunkciós gyakorlat alakult ki.²⁵ Megjelent a *punctus circumflexus*, a *punctus elevatus*, a *punctus versus* és a *punctus interrogativus*.²⁶ Mindegyik jelnek meghatározott mondattagolás és moduláció felelt meg. Az új rendszer gyorsan terjedt a ciszterciek révén, akik a 12. századi egyházi reformok részeként olvasmányaikat ezekkel a jelekkel látták el.²⁷

A megújulás ugyanis arra készítette a ciszterci rendet, hogy ne csak életmódjukkal térjenek vissza az ideálisnak gondolt állapotokhoz, hanem liturgiájukat és az egyházi ének-

²² Erre az intonációs jelölési rendszerre igen rövid utalást tesz *A magyar írásjelhasználat*, 5 és 56.

²³ A pontok különböző elhelyezése – alul, középen, fent – jelezte a helyes modulációt és a szünetek hosszát a komma, a kólon és a periódus után. BISCHOFF 214, 40. jegyzet; *A magyar írásjelhasználat*, 7; Heinrich FICHTENAU, *Bemerkungen zur rezitativischen Prosa des Hochmittelalters* = H. F., *Beiträge zur Mediävistik*, I, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1975, 145–162.

²⁴ Peter WAGNER, *Einführung in die gregorianischen Melodien: Paläographie des liturgischen Gesanges*, II, Leipzig, 1912 (a továbbiakban: WAGNER), 88.

²⁵ BISCHOFF 225.

²⁶ WAGNER 88 skk. A jelek: punctus circumflexus .7 , punctus elevatus ; , punctus versus ¿ , punctus interrogativus ~ .

²⁷ BISCHOFF 225.

lést is az elődök példája alapján műveljék.²⁸ A choralisok reformja azonban nem a szövegek, hanem a dallamvilág rekonstruálására irányult.

Másfél évszázaddal később a domonkosok is követték példájukat. 1250-ben a londoni generálkapitulum négy testvért küldött Metzbe, hogy az ottani ciszterci liturgikus könyvek alapján egy mintakönyvet szerkesszenek.²⁹ Úgy látszik, nem jártak sikerrel. A budai capitulum generalén 1254-ben ugyanis a frissen megválasztott Humbertus de Romanis, a rend generálisa ismét elrendelte, hogy vizsgálják felül és korrigálják a liturgikus könyveket.³⁰ A munkát végül 1256-ban a párizsi generális kapitulumon fogadták el és tették az egész rendben kötelezővé.³¹ A mintapéldányt Párizs Szent Jakab kolostorában őrizték.³² A kódexben kétfajta jelzésrendszert alkalmaztak, egyet az „énekklendő”, egyet pedig az elmondandó szövegek számára. A lectio tonust a regulában, a konstitúcióban, a mártírológiumban és mindazon szövegben használták, amelyet a konvent a refektóriumban felolvasott.³³ A jelrendszer elemei a *flexa*, a *kettőspont (comma)*, a mondat végén pedig a *pont* volt.³⁴

Ezeket a jeleket a liturgikus könyvekben még a 16. században is használták. A kántórok többnyire híven követték Humbertus mesternek az *Instructionis officialium ordinis fratrum predicatorum*ban adott utasítását, „diligenter in cantu et verbis et punctationibus et accentibus” korrigálták és másolták a szövegeket.³⁵

Ha az anyanyelvű domonkos kódexekben nem is találunk hasonló, a pozitúrákat jelölő rendszert, annál inkább a rend liturgikus könyveiben. Magyarországi domonkos liturgikus kézirat a 15. századból nem áll rendelkezésünkre, viszont három, a nürnbergi Szent Katalin kolostor³⁶ számára készült lectionarium éppen úgy *punctus circumflexus* és *punctus elevatus*ként funkcionáló kettőspontot tartalmaz, mint Váci Pál kézírata. A mondatok végén a nürnbergi kódexek másolói a szabályoknak megfelelően egyszerűen pontokat tesznek.³⁷

²⁸ WAGNER 449 és 452. – Példákat találhatunk erre a jelhasználatra az OSZK egyik 15. századi ciszterci misekönyvében, Bibl. Nat. Hung. clmae. 217; leírása: D. Polycarpus RADÓ OSB, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, Bp., Akadémiai, 1973 (a továbbiakban: RADÓ), 191. Fényképmásolat más, hasonló pozitúrajelekkel ellátott kódexekből: *Die Cistercienser*, Hrsg. Ambrosius SCHNEIDER, Adam WIENAND, Wolfgang BICKEL, Ernst COESTER, Köln, Wienand Verlag, 1977, 7 és 12. tábla.

²⁹ WAGNER 467.

³⁰ „Item committimus magistro ordinis totam ordinationem ecclesiastici officii, totam diurni quam nocturni, et eorum quae ad hoc pertinent et correctionem librorum ecclesiasticorum et quod corrigat litteram regulae.”

³¹ WAGNER 469–470.

³² A kódex leírása: Echard QUÉTF, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, I, 143.

³³ Heinrich DENISLE, *Kritische Bemerkungen zur Gersen-Kempisfrage*, Zeitschrift für katholische Theologie, VII, 1883, 711 (a továbbiakban: DENISLE). Vö. BISCHOFF 226.

³⁴ DENISLE 709.

³⁵ A késő középkorban a karthauziak is átvették a jelrendszert. Valószínűleg tőlük jutott ez az interpunkció a deventeri testvérek kézírataiba. BISCHOFF 226.

³⁶ A kolostort már 1428-ban a rendi reform fegyelme alá hajtották. Theodor von KLEIN, *Die Reformation des Katharinenklosters zu Nürnberg im Jahre 1428*, Jahresbericht des historischen Vereins in Mittelfranken, 1863, 31. kötet, 2–15 (a továbbiakban: *Die Reformation des Katharinenklosters zu Nürnberg*) és Andrew LEE, *Materialien zum geistigen Leben des späten fünfzehnten Jahrhunderts im Sankt Katherinenkloster zu Nürnberg*, Heidelberg, 1969, 64.

³⁷ A kórusban használt lectionariumokat egymásról másolták. A jelek pontos másolására is gondosan ügyeltek. A ma a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában lévő kódexek leírása: RADÓ 421, 423, 426.

A domonkosok 15–16. századi magyar nyelvű kódexei³⁸ minden bizonnyal közösségi használatra készültek.³⁹ Írásjeleik mégis viszonylag egyszerűek, Váci Pál kéziratának kivételével nem követik a közösség előtt felolvasandó írások központozási rendszerét.⁴⁰ Magyar nyelvű emlékeink közül csupán a minden bizonnyal domonkos eredetű *Königsbergi Töredék és Szalagjai*⁴¹ elnevezésű nyelvemlék mutat hasonló intonációs jelrendszert,⁴² mint a *Birk-kódex*.

Váci Pál kéziratának ránk maradt töredékében, az Ágoston-regula két levelének soraiban váltakozva szerepel *comma*, *virga*, *punctus elevatus*, *flexa*, *punctus circumflexus*, sőt az alapvonal fölél, középre kitett pont.⁴³ A rendszer tehát csak részben felel meg a Humbertus de Romanis szerkesztette kódex előírásainak. Új elem benne a *virga* és a pontos vesszőszerű *punctus versus* használata. A *virga* Váci Pál kéziratában bármely másik jellel szabadon társul.

A *Birk-kódex* konstitúciójának egyik levelén még – szétszórva – öt jelkombinációt találunk,⁴⁴ a XXI. fejezettől kezdve azonban Váci Pál pusztán egyetlen szövegtagolási eszközt használ, a *virgát*. Hasonló képet mutat az Ágoston-regula kézírata is, Váci Pál regulafordításának megmaradt utolsó lapján (2a:13-tól) már nem teszi ki a pozitúrajeleket, csupán *virgákat* használ. Ennek okairól még lesz szó.

A pozitúrák traktációja igen változatos Váci Pál írásában.⁴⁵

A *virga* vékony hajszálvonal, amely néhol az alapvonal alatt indul, enyhén jobbra dől és a betűk szárának magasságában ér véget,⁴⁶ gyakran azonban csak rövid vonás, amely a mai vessző formáját mutatja.⁴⁷

A *comma* gyakorlatilag a mai kettőspont; a rendszerben a *punctus elevatus*nak felel meg. A jel a címközlésben (1a:2) és az 1a:4. sorban gondosan kitett kettőspont,⁴⁸ másutt gyakran variálódik. Hol az alsó (1a:11), hol a felső (1a:28) pontból indul ki lefelé vagy

³⁸ TÍMÁR Kálmán, *Domonkos-rendi magyar kódexek*, ItK, 1930, 265–276, 397–412.

³⁹ LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex eredeti rendje*, ItK, 1983, 595; HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely*, MNy, 2004, 202.

⁴⁰ Vö. *A magyar írásjelhasználat*, 23–56. felsorolásait.

⁴¹ A *Königsbergi Töredék* hasonmását közli a *Magyar művelődéstörténet*, I, 465; a *Königsbergi Töredék Szalagjainak* rossz minőségű fényképmásolata az MTA Kézirattárában van, hasonmás kiadásai megtalálhatóak az Akadémiai Értesítő 1895. évfolyamában (színes). Mindkét emléket közli BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Bp., Akadémiai, 1980, számozatlan lapok.

⁴² LÁZS Sándor, *Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, ItK, 1984, 112–115. A nyelvemlékben a pontok klasszikus rendszere – középen és alul kitett pont – variálódik a vesszőkkel; a szövegben *punctus elevatus* és *circumflexus* található, egy helyen pedig hosszú *virga*, éppen egy idézet előtt. A *Königsbergi Töredék Szalagjainak* kétszer bukkanhatunk *commára*. Vö. *A magyar írásjelhasználat*, 29–30. Igen jó megfigyelése Keszler Borbálának, hogy a szöveg írója egy ízben elvettette az írásjelhasználatát.

⁴³ Keszler Borbála helytelen állítása szerint a *Birk-kódex*ben tulajdonképpen „kisvirgula és nagyvirgula van”. *A magyar írásjelhasználat*, 41.

⁴⁴ 3a:4, 5, 6, 26, 28.

⁴⁵ A középkori pozitúrajelek másolatait közli: PAUL BOHN, *Das liturgische Recitativ und dessen Bezeichnung in den liturgischen Büchern des Mittelalter*, Monatshefte für Musikgeschichte, XIX, 1887, melléklet, 18–80 (a továbbiakban: BOHN).

⁴⁶ *Birk-kódex*, 1a:16.

⁴⁷ *Birk-kódex*, 1a:18, 20.

⁴⁸ *Birk-kódex*, 1a:38, 42, 1b:26, 2a:8, 11, 12.

fel egy hajszálvonal, aminek a keletkezése nem magyarázható azzal, hogy Pál testvér nem emelte fel a kezét, és a toll véletlenül húzta a vonalkákat.⁴⁹

A *punctus versus* alakját tekintve a mai pontosvesszőre emlékeztet. A pont alatt hajlított vonalka található.⁵⁰ A szöveg előrehaladtával gyakran horog alakú jel lesz, amelynek felső pontjából – akárcsak a *comma* esetében – kicsi vonalka nyúlik ki. Ha összehasonlítjuk a 2a:11. sorában lévő jelet a 12–13.-ban lévővel, akkor azt gyaníthatjuk, hogy az első esetben önálló *virga* áll a *punctus versus* mellett. A fentebb emlegetett piciny vonalkának minden bizonnyal van funkciója a *comma* jelölésében, hiszen az 1a:11. sorában a *punctus versushoz* – amely ráadásul quadrataként megrajzolt pontocskákkal jelölt – horog alakú vonal társul. A nyelvemlékben ugyan ez az egyetlen ilyen jel, gondos kivitelezése azonban szándékosságra utal.⁵¹

A *flexa* mai központosítási rendszerünk egyetlen elemére sem emlékeztet. Mint neve is mutatja, ostorszerű jelecske, ponttal társulva *punctus circumflexus*.⁵²

A jelek traktációjánál természetesen lényegesen érdekesebb használatuk. A szünet- vagy pozitúrajeleknek meghatározott sorrendjük van a mondatban. „Az elsőt [a *punctus circumflexust*] akkor kell alkalmazni, ha a mondat értelme befejezetlen. A másodikat [a *punctus elevatust*] akkor kell használni, ha jöllehet a mondat értelme teljes, de még valami jól hozzáadható. A harmadikat [a *punctus versust*] akkor kell kitenni, ha a mondat teljesen befejezett.”⁵³ A több tagú mondatokra bonyolultabb jelhasználat vonatkozik, de az utolsónak mindig az ereszkedő *punctus versus*nak kell lennie.⁵⁴

Váci Pál kéziratának értelmezését az nehezíti, hogy egyrészt fogalmazvánnyal, másrészt pedig erősen rongálódott töredékekkel van dolgunk. Ennek ellenére megállapítható, hogy a *Birk-kódex* Ágoston-regulája többé-kevésbé megfelel a domonkos *punctatio* szabályainak.

A fordító által kéttagúnak felfogott mondatokban⁵⁵ előbb *punctus elevatus*, majd a végükön – előírás szerint – *punctus versus* áll: „Se mondatok valamit tulaidon tieteknek :

⁴⁹ A *Birk-kódex* 1a:22-ben túl határozott a vonás, mintsem hogy véletlennek lehetne tekinteni. Az elhelyezkedése is más, mint például a *Birk-kódex* 1a:28. A jel traktációjáról röviden DENISLE 713; hosszabban Johan Peter GUMBERT, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im fünfzehnten Jahrhundert*, Leiden, E. J. Brill, 1974, 162 (a továbbiakban: GUMBERT). Gumbert ismeri a *punctus elevatus* hasonló traktációját.

⁵⁰ *Birk-kódex*, 1a:19, 30.

⁵¹ A *Birk-kódex*, 1b:7-ben találkozhatunk még egy bonyolultan kivitelezett *punctus versusszal*, de ez a papír szennyezettsége miatt rosszul látható.

⁵² *Birk-kódex*, 1a:6, 14, 1b:11.

⁵³ Trier, városi könyvtár, *Statuta antiqua 1267*, közli BOHN 51. „Primus debet fieri, quando sensus orationis est incompletus. Secundus fit, quando sensus orationis satis completus, sed aliquid bene potest addi. Tertius fit, quando oratio est totaliter completa.” DENISLE elnevezései az előbb elmondottak sorrendje szerint: *flexa, mediatio, fines versum. I. m.*, 712.

⁵⁴ „Si duas, prima distinctio habet punctum elevatum, et ultima, versum; si tres, prima habet punctum circumflexum, secunda elevatum, tertia versum. Si quator, prima distinctio habet elevatum, secunda circumflexum, tertia elevatum, quarta versum. Si oratio habet quinque distinctiones, prima habet circumflexum, secunda elevatum, tertia circumflexum, quarta elevatum, ultima semper habet versum.” *Statuta antiqua 1267*. BOHN 52.

⁵⁵ Újfent hangsúlyoznom kell, hogy a mai grammatikai tagolással nem mindig esik egybe a pozitúra helye. Ehhez vö. *A magyar írásjelhasználat története*, 12.

de menden köz legyen tinektek ;” (1a:8–9). Ugyanezzel a tagolással találkozunk a szöveg elején: „Ezek vānak | kikek parāc[ ]zolonk hog meg tarchatok |: ti kik monoftorban [la-kozkok] lakožuān <lakoztok> vattok |;” (1a:4–5).⁵⁶ A szövegben gyakori a *virga*; eleinte kombinációkban és önállóan is megjelenik, a 2b levéltől egyeduralkodó jel lesz; ennek magyarázatát a későbbiekben még látjuk.

Háromtagú mondatai közül több is példászerű: „Azert mend eg lelcent eg zvent elietek 7 es tiztelietek ti [bēnetek] köztetek iftent egmalban : kinek templomi lettetek ;” (1a:37–38).⁵⁷ A hosszabb mondatok jelölése már zavarosabb, de a fordító itt is törekszik a szabályok szerinti pozitúrák kitevésére. Ilyen a VI. és a VII. capitulum mondata, ahol váltakozva *punctus circumflexus* és *punctus elevatus* áll, a periódus végén pedig többnyire nem felejt el kitenni a *punctus versust*.⁵⁸

Váci Pál néhány esetben komolyan vét a pozitúrajelek rendje ellen. Elhibázza a kérdő mondatot, egyszerűen a háromtagú mondat jeleit használja: „S mit haznal zegerieknek oztani és zegēnie lēni 7 ha naualas lelek keuelb lezen kazdaklāgot meg vtuā : hog nem mīt volt otet bíruan ~” (1a:35–37). A szabályok szerint a *distinctiók* közé mindenütt *punctus circumflexust* kellett volna tennie.⁵⁹ Egy alkalommal a kérdő mondat jelsorozatát használja, jóllehet felszólítással van dolga,⁶⁰ a tagmondatok végén *flexákat* helyez el.⁶¹

A domonkos jelrendszerrel eltérő, idegen elemeket is használ Váci Pál. A legfel-tűnőbb, hogy a mondat végén egyszerű pont helyett – a dallamot tükröző – pontosvesz-szót tesz ki, jóllehet néhány esetben a szabályoknak megfelelően pontot alkalmaz.⁶²

A szövegben igen gyakori a *virga*. Ez is idegen a domonkosok előírásaitól. A jel fel-tűnésére viszonylag egyszerű magyarázatot találni. Váci Pál ott helyezi el, ahol a beszélő egyébként is rövid szünetet tartana. Ez a szabályoknak nem mond ellent.⁶³ Gyakori, hogy a pozitúrajelekkel ellátott mondatokban a *virga* közbevetésnél⁶⁴ vagy felsorolásban sze-repel, tehát ott, ahol ma is szünetet tartunk: „Es ha azoknak kik gēngeb etelbēl iettenek az monoftorba valami elefeg | ruha | ag | lepel | adatik . ki erēbeknek es azert bodog-

⁵⁶ A mondat végén lévő jel minden bizonnyal grafikai variánsa a *punctus versus*nak.

⁵⁷ Hasonló még: *Birk-kódex*, 1a:13–15, 28–31, 2a:2–5.

⁵⁸ *Birk-kódex*, 1a:19–25, 25–28 – ez utóbbiban a periódus végén elfelejtette kitenni a mondatzáró *punctus versus*-t. Az 1b:12-ben a fejezet végén versus helyett pontot tett ki, ami a domonkos kéziratok jellemzője.

⁵⁹ „Si oratio sit interrogata... Si habet plures distinctiones, omnes, quotquot sunt habent punctum circumflexum, sed ultima semper habet punctum versus, qui distinguitur quod, si ultima sillaba sit gravis, non habet nisi unam notulam, ut Domine quo vadis?” A trieri kéziratot idézi BOHN 51. Váci Pál már kérdőjelet használ. A kérdőjeltől: BISCHOFF 225; *A magyar írásjelhasználat története*, 52 skk.

⁶⁰ A felszólító mondatról nem rendelkeznek a szabályok, ugyanazok az előírások érvényesek rá, mint a kijelentőre.

⁶¹ *Birk-kódex*, 1a:19–25: „demaga ... ott fel fualkodnak”.

⁶² A *Birk-kódex* 1b:12-ben a fejezet végén versus helyett pontot tett ki, ami a domonkos kéziratok jellemzője.

⁶³ „Item nota, si distinctio sit nimis proluxa, lector poterit pausare per unum parvum punctum, quotiens voluerit, sustentans aequaliter in tono tubae. Sed caute caveat, quod hoc faciat congruenter, quoniam si taliter pausaret inter substantivum et adjectivum vel inter suppositum et appositum sibi invicem contigua insipienter ageret et reprehensibiliter haberetur et confusione dignus.” A trieri kéziratot idézi BOHN 52.

⁶⁴ *Birk-kódex*, 1a:17–18.

bagnak nem adatik” (1b:18–20). A fordító azonban nem következetes, a mondat második felében a megismételt felsorolásban már nem teszi ki a jeleket.⁶⁵

A kézirat nagy részében, 2a:13-tól nincsenek pozitúrák, helyükön *virgát* találunk. A jelenség magyarázata az, hogy a szöveg fogalmazvány. A pozitúrajeleket, hogy ne vétsék el a szigorú sorrendet, úgy tették ki a szövegben, hogy a mondat végétől visszafelé számlálták az éppen soron következő jelet.⁶⁶ Tehát egy öttagú kijelentő mondatban hátulról kezdve előbb *punctus versus*, majd mechanikus sorrendben *elevatus*, aztán *flexa*, ismét *elevatus*, majd *flexa* következett.⁶⁷ Ezt a munkát pontosan csak befejezett végleges szövegen lehetett elvégezni. Fontos volt az is, hogy a jelek ne túl sűrűn kövessék egymást; a tökéletesnek – ízlésesnek – azt érezték, ha két vagy három részből állt a mondat.⁶⁸

Váci Pál fordításának az elején gyakran találunk ilyen rövid, egy- vagy kéttagú mondatot, a jelek elhelyezése is hibátlan. Az első hosszabb, tehát bonyolultabb pozitúrájú mondatba azonban mindjárt belebukik, a mondatzáró *punctus versus* előtt *elevatus*nak kellene állnia, de a helyén *flexa* van, a mondat végén pedig nem tesz semmiféle jelet.⁶⁹

Az elkövetett vétségek, valamint az, hogy a szöveg későbbi szakaszában nem tesz ki pozitúrákat, pontosabban csupán *virgákat*, arra mutat, hogy Váci Pál latin mintapéldánya csak egyszerű központozással rendelkezett. Frater Paulus görcsösen ragaszkodott ahhoz, hogy pontosan, ígéről ígére fordítson. Ha az előtte fekvő könyvben ott lett volna a megfelelő *punctatio*, akkor nem ejtett volna hibákat, és nem is kényszerült volna fölhagyni a jelöléssel. Feltehető, hogy hibáit észrevéve a pozitúrajelölést Váci Pál – szokás szerint – csak a kész kéziratban végezte el.

A szabályok arra intik a felolvasót, hogy ne saját kénye-kedve szerint bánjon a pozitúrákkal, hanem tartsa be a jelek utasításait. Hasonló utasítást találunk magában Szent Ágoston regulájában is. Váci Pál így fordítja: „Se akariatok enecelni : [azt] ha nem mit oluafok hog eneclo legen ; A(.n)i kedigen nen vg vaon iruã hog enekeliek : ne enekelie<te>k;” (1b:3–4).

Mit is jelentenek ezek a figyelmeztetések?

A domonkos eredetű magyar nyelvű kódexek – mint már volt róla szó – szerény interpunkcióval rendelkeznek, de ahhoz, hogy feladatukat betöltsék, minden bizonnyal elegendővel. Magányos olvasásra megfeleltek szövegtagoló jeleik, de még a hangos felolvasáshoz is útmutatást nyújtottak. Jelölésük tipikusan intonációs.⁷⁰

A *lectio* felolvasása az igeliturgia fontos része. Előadásában nem az éneken, hanem a tartalom van a hangsúly; az olvasmány-recitálás talán a szövegnek legerősebben alávetett műfaj.⁷¹ A szöveget kis hangterjedelemben adja elő a felolvasó, a grammatikaihoz

⁶⁵ *Birk-kódex*, 1b:21.

⁶⁶ DENISLE 717–718.

⁶⁷ DENISLE 715.

⁶⁸ DENISLE 717.

⁶⁹ *Birk-kódex*, 1a:25–28.

⁷⁰ *A magyar írásjelhasználat*, 41.

⁷¹ Az előadásmódról: RAJECZKY Benjamin, *Mi a gregorián?*, Bp., é. n. [1982], 54 skk.; DOBSZAY László, *A gregorián ének kézikönyve*, Bp., 1993, 243 skk.

közel álló tagolás jól segíti a megértést, ritmikailag ugyanis a természetes nyelvi követelmények alakítják a dallamot.

Váci Pál fordításában a mondatok hármastagolására törekszik, tehát a *flexa*, az *elevatus* és a *pont* alkalmazására. A szövegben e hármastagolás mellett gyakran előforduló *virgák* nyugvópontot és kicsi emelkedő eltérést jelentenek a recitáció hangmagasságától.⁷² A pozitúrajeleknek pontos hangértékek feleltek meg, amelyek azonban szerzetesrendenként és gyakran szerzőnként is eltérőek. Közös jellemzőjük azonban a hangzás mozgásának iránya. A *punctus circumflexus* lefelé ereszkedő, általában alsó terc.⁷³ A domonkosoknál – ahol a recitálás, a tuba magassága *fa*⁷⁴ – a *flexa*nak megfelelő hangsor *fa-re*.⁷⁵ A *punctus elevatus* dallama is ereszkedő, de az utolsó hang visszatér az eredeti magasságba,⁷⁶ a domonkosok *fa-mi-re-fa* dallamot használtak.⁷⁷ A mondatot záró *punctus versus* ereszkedő hangsor, két *flexa* összekapcsolása, a recitálás magasságából előbb egy, majd három lépcsőt süllyed.⁷⁸ Ez a domonkosok ususában a következő: *fa-re-mi-la*.⁷⁹ A kérdő hangsúlynak szintén meghatározott formája van, lépésről lépésre lejt az alsó tercbé, amelyből aztán visszatér a tuba magasságába.⁸⁰ A domonkos gyakorlat szerint a kérdésnek *fa-re-mi-la* hangsor felel meg.⁸¹ Az emelkedés a felsorolt esetekben soha nem lépi túl a recitáció hangmagasságát, másrészt a természetes hangzásnak megfelelően, hogy a *punctus versus* után a hanglejtés lefelé energikusabb és hosszabb, mint a *punctus circumflexus* esetében. A tuba-tónus és a *punctatio* így a liturgikus olvasmány szerves részévé váltak. Az egyik a szöveg általános előadásmódját, a másik a szintaktikai egységeket határozta meg.

A *Birk-kódex* ezt a lectio-tónust alkalmazta. Az elkészült, végleges mű minden bizonnyal tartalmazta ezeket a jeleket, amelyek a bemutatott recitatív felolvasási módot segítették.⁸² A szerzetesrendekben ez a felolvasási forma a közösségi emlékezet miatt fennmaradt, még akkor is, ha nem volt lejegyezve a pozitúrákhoz rendelt hangsor.⁸³

⁷² WAGNER 117.

⁷³ A *pes* vagy a *podatus* tükörképe – WAGNER 88. A változó zárlatokról: JOHANN GREIDANUS, *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie*, in 't biezonder in de Nederlanden, Zeist, 1926, 82–83 (a továbbiakban: GREIDANUS).

⁷⁴ A recitálásnak nem volt pontosan meghatározott magassága. A *tubát* úgy választották meg, hogy alatta vagy nagyterc, vagy kisterc legyen. Eszerint módosul persze a pozitúrák előadása is. DENISLE 713.

⁷⁵ DENISLE 712. A cisztercieknél: *la-fa*, a karthauziaknál: *do-la*. GREIDANUS 80–83.

⁷⁶ WAGNER 89.

⁷⁷ DENISLE 712. A cisztercieknél *la-sol-fa-la-la*, a karthauziaknál *do-si-la-do-do*. GREIDANUS i. h.

⁷⁸ DENISLE 712; WAGNER 89.

⁷⁹ DENISLE 712. A cisztercieknél *la-la-fa-sol-re*, a karthauziaknál *do-do-la-si-fa*. GREIDANUS i. h.

⁸⁰ A zenei formája a mai *quilisma*. WAGNER 89.

⁸¹ DENISLE 712; GREIDANUS 80. – Az előbb leírtaktól eltérő rendszert mutat be Heinrich Gumbert: az *elevatus/coma* *la-sol-fa-la*, a *flexa/cola* *la-fa*, a *versus/periodus* pedig *la-sol-sol-re* hangsornak felel meg. GUMBERT 166, 29. jegyzet.

⁸² A középkori magyar felolvasás terminus technicusait összegyűjtötte HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., 1931 (a továbbiakban: *Kezdetek*), 155 skk.

⁸³ Azokon a helyeken – tehát a világi papság körében –, ahol nem kellett hangosan olvasni a liturgikus szövegeket, a 15. századtól feledésbe merült a használata; WAGNER 94. Ehhez még megjegyzendő, hogy bencés

Középkori anyanyelvű irodalmunkban magányos teljesítmény Váci Pálé. Azt is meg kell jegyezni, hogy külföldi párhuzamokat nehezen tudok idézni,⁸⁴ annak ellenére, hogy a szakirodalom szerint a regulának és a konstitúciónak a konvent előtti recitáló felolvasása megszokott volt, éppen így az erre szánt kéziratok pozitúrákkal való jelölése.⁸⁵ A legjelentősebb 15. századi kéziratcsoport, amely pozitúrajeleket használ, az utrechti karthauziak könyvtárában található.⁸⁶ A Kempis Tamás vezette windesheimi testvérek közössége tőlük vette át a jelek alkalmazását.⁸⁷

Kérdés lehet mégis, hogy miért élt a fordító azokkal a jelekkel, amelyeket latin textusokban használtak. A választ a rendi reformban gondolom megtalálni. A magyar nyelvű regulát és a konstitúciókat is abban az ünnepélyes formában olvasták föl a szigeti apácák előtt, mint a latin eredetit.⁸⁸ Másrészt megkockáztatható, hogy Váci Pál anyanyelvű fordítását egyenértékűnek tekintette a latinnal, ezért látott hozzá, hogy azt recitáló felolvasásra alkalmassá tegye. Ez a 15. század derekán egyedülálló nyelvi öntudatra mutat, még akkor is, ha a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* megfelelő előzményt jelentettek.

Az előzőket nem cáfolja, csak erősíti, hogy az intonációs jeleket azért alkalmazta a fordító, hogy ezzel az archaikus formával a rendi reformot, az obszervanciát szolgálja. Váci Pál régi, bevált eszközökhöz nyúlt.⁸⁹ a regula recitatív előadása a korábbi, romlatlan idők felelevenítését jelentette.⁹⁰

monostorokban még a 15. században is énekeltek vonal nélküli kódexekből, tehát a kántor utasításai és az emlékezet alapján. Vö. RAJECZKY 94.

⁸⁴ A nürnbergi Szent Katalin kolostor megmaradt kéziratai között van egy, a 15. század második feléből származó regulakódex. Őrzési helye Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, jelzete: Hs 7069: *Disz ist die regel die sant Augustin den closterfrauen hat geschriben*. (A kódex leírása: *Die Reformation des Katharinenklosters zu Nürnberg*, 64.) A kolostor más, egykorú kézírataiban használták a felolvasási jeleket, a regulakódex írója azonban nem használt pozitúrákat. Eberhard Slenczkának, a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum kéziratára vezetőjének szíves közlése.

⁸⁵ DENISLE 711.

⁸⁶ GUMBERT 159 skk. A felsorolt latin nyelvű művek között található egy *Regula pastoralis* és egy konstitúció.

⁸⁷ GUMBERT 164.

⁸⁸ Az alig fél évszázaddal későbbi *Annotationes in Regulam Divi Augustini* fordítója sokkal egyszerűbb interpunkcióval is megelégszik. A magyarázatok előtt álló regulaszövegeket nem közösségi, hanem magányos olvasásra szánta a kiadó. A jeleket – amelyeket a pálos rend egyébként sem használt – akkor is mellőzte, ha a Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 114. kézírata és egyéb hasonlóságok alapján feltételezhető, hogy Váci Pál fordítását ismerte a pálos fordító, Gregorius Pannonius is. RMNy 20 (RMKT III, 320). DÉZSI Lajos, *Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius Bánffy Gergelytől*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, Bp., 1900; hasonmás kiadás: *Annotationes in Regulam Divi Augustini*, szerk., bev. SARBÁK Gábor, Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 2001.

⁸⁹ A felolvasási jelek használata a 13. századra volt főként jellemző, még akkor is, ha a hagyomány több kéziratban is tovább él.

⁹⁰ A reformok megszokott jellemzője az, hogy felelevenítik a korábbi szokásokat. Vö. WAGNER 449 skk. – Itt jegyzem meg, hogy a recitálást az oklevelek ünnepélyes kihirdetésénél is használták: Gustav von BUCHWALD, *Bischofs- und Fürsten-Urkunden des XII. und XIII. Jahrhunderts: Beiträge zur Urkundenlehre*, Rostock, Wilhelm Werther's Verlag, 1882, 44–45, 265 skk.

Az itt elmondottak legfeljebb árnyalják azt a képet, amit középkori anyanyelvű irodalmunk életformáiról, felhasználásáról eddig kialakítottunk.⁹¹ Váci Pál próbálkozása, hogy a felolvasást ünnepélyesebbé tegye, nem talált követőre a szigeti kolostorban, legalábbis a fennmaradt domonkos kódexek központosításából ez tűnik ki.

Bizonyos azonban, hogy a konventben a legtöbb kódexet közösségi olvasmánynak szánták. Éppen így bizonyos az is, hogy a 16. század első negyedében keletkezett kódexirodalom az egyéni épülést, a magányos olvasást is szolgálta,⁹² a kódexek egyszerű központosítása pusztán a szöveg megértését segítette.⁹³ Ez a töredékességében is nagy számú anyanyelvű domonkos irodalom – amely ráadásul egy apácakonventhez köthető – mindenképpen újfajta áhítatot feltételez, olyat, amely közel áll a 15. század misztikus mozgalmához, az egyéni kegyességet fontosnak tartó *devotio modernához*.⁹⁴

*A Birk-kódex két levelének olvasata a pozitúrajelekkel*⁹⁵

[1a] Elkezdetik Szent Ágistan pispék regulaja ígéről ígére :
némel szerzetes * asszonállatnak egy levelében ;

Ezek vannak |

kiket parancsolonk hogy megtartsatok |:

Ti kik monostorban (lakozván vagytok) lakoztok |: ∪

Először kiért egybe (gyülekezvén vagytok) gyülekeztetek . 7

hogy házatokban egységgel lakoztatok 7.

és egy lelketek legyen |

s egy szívetek Istenbe :

Se mondjatok valamit tulajdon tieteknek :

de minden köz legyen tinektek ;

És osztassék fejedelemasszontól azaz priorissától * menteknek élet és ruha [ ]⁹⁶

⁹¹ *Kezdetek*, 150–158.

⁹² Azok a felszólítások, amelyeket a magyar nyelvű kódexek szövegei a hallgatósághoz intéznek, nem a fordító, hanem a latinul író szerző stílusélénkítő eszközei. A prédikáció megkövetelte az élőbeszéd elemeinek felhasználását. Vö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 227 skk.

⁹³ Nincs különbség az imakönyvek és a prédikációkban megírt *viták* írásjelei között; példa erre két domonkos eredetű kézirat, a *Thewrewk-kódex* és a *Cornides-kódex*. Humbertus de Romanis kódexében a felolvasásra és a magányos olvasásra szánt írások központosítása különbözik. Ugyanazt az imádságot más jelekkel látták el, ha közösségi használatra (*missale conventus*) készült, és mással, ha a misét végző egyedül mondta (*missale altaris*). Ugyanez vonatkozik a közösségben és a magányosan használt breviáriumokra. DENISLE 711.

⁹⁴ A *devotio modernáról* MEZEY László, *Die devotio moderna der Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn*, ALitt, 1970, 37–51.

⁹⁵ A kódex olvasatát adtam, nem érezvén fontosnak egy újabb, szöveghű közlést, még ha ez a nyelvészek rosszállását ki is válthatja. Céloznak, az intonációs jelek használata bemutatásának, ez is kiválóan megfelel. A kikövetkeztetett szavakat *-gal jelöltem.

⁹⁶ A sor vége rongálódott, valószínűleg volt itt egy jel.

- 10 nem egyent mindennek 1.7
mert nem *mend egyenlő (egészségbe) erőbe vagytok :
de mindenek mint szüksége leszen⁹⁷
Mert úgy olvassátok az Apostolok Tétéményébe .7
Hogy minden köz vala önekik és osztatik vala mindeneknek mint szükség
adja vala ı
- ¶ Kiknek valamiek volt világiban 7.
midőn bel jöttek az monostorba :
szabadon akarják azt közzé lenni ı!
kiknek kedig nem volt ı
ne keressék azt az :
kit még kívöl sem lelhettenek ı;
de maga ő (kórságoknak) gyarlóságoknak az mi szükös adják ı:
még ha ő szegénységek ı
mikor kívöl voltak ı
csak az szükségekre valót sem lelhettenek volna ı
- ¶ demaga azért ne alahák magokat bódogoknak miért oly életöt ı
és öltözetöt leltének ı
melyet kívöl nem lelhettenek volna7
se emeljék fel agyokat miért társalkodnak azokval ı
kikhez kívül vépni nem mertek volna 7
de feligyeközzenek szívökkel ı
és ı
ez földi hívságot ne keressék 7
hogy ne kezdjenek monostorok gazdagoknak inkább hasznossá lenni hogynem
szegényeknek 7.
- ha gazdagok ott megaláztatnak ı
szegének kedig ott felfüalkodnak ;
¶ De esmeg azok kik valaminek láttatnak vala világiba ne utálják meg
ő sororit kik az szent társaságban szegénségből jöttek .7
sőt inkább (szorgalmazzanak) tanoljanak ı
nem kazdag nemzeteknek méltó voltáról 7.
de szegén sororoknak társaságáról dicsekedni
¶ Fel se emelkedjenek ha köz életre valamit ő jószágokból adtanak 7
se ő kazdagságokról inkább kevékedjenek miért őket monostornak részeltették :
mint ha ővelek világiban élnének ı;
Alia quippe quaecumque iniquitas
Egyéb demik akármely kegyetlenség ı
gonosz mívelkedetekben váslálódik hogy az gonosz mívelkedetek meglegyenek 7
de az kevélség még jó tétéményeket es lesel :
- 30

⁹⁷ Értelmezhetetlen jel.

hogyan az jó tétemények elvessenek

Et quid prodest dispergendo 1

S mit használ szegényeknek osztani és szegénnyé lenni 7
ha nyavalyás lélek kevésb leszzen kazdagságot megutálván :
hogyan nem mint volt ötet bírván ~

Omnes ergo 2

Azért mend egy lélként egy szüent éljete 7
és tiszteljétek ti köztetők istent egymásban :
kinek templomi lettetek ;
Orationibus instate
Imádságot tegetek megszerzett időkön és órákon ;

40 *In oratorio*

(Imádó helyen) az egyházba senki egyebet ne mívelkedjék hanem azt az mire⁹⁸
alkották [ ]⁹⁹

honnan nevet es vött 3

hogyan ha valakik 4

megszerzett hórá kivől .

midőn ürességek lejend imádkozni akarnak :
ne legyenek nekik bolgától bántóul [ ]¹⁰⁰

[1b] *Psalmis et impnis etc.*

Zsoltárral és egyéb énekléssel mikort 1

*istent imádjátok :

az forgódjon ti szívetekben mit mondtok szátokval

Et nolite cantare

Se akarjatok énekelni :

Hanem mit olvastok hogyan éneklő legyen ;

*Ami kedigen *nem úgy vagyon írván hogyan énekeljék :

ne énekeljétek

Carnem vestram

Testeteket szelédéhétek 1

böjttel 1

és *ételnek itálnak szenvedetességével :

mennere *egészségtek *engedi 7 : 1¹⁰¹

Minden kedig valamely közöletek nem böjtöl 1¹⁰²

[ ] ebédnek *hórája kivől valami eleséget ne vegyen :

hanem *midőn *kór lejend ;

⁹⁸ Feltehetőleg *i*-nek szánta a szóbeli magánhangzót.

⁹⁹ A sor végén valószínűleg volt még egy jel.

¹⁰⁰ Valószínűleg a papírral együtt itt is leszakadt egy jel.

¹⁰¹ A kódex ezen a helyen nagyon rongált, a jelhalmaz mindhárom eleme látható a fenti sorrendben.

¹⁰² A sor végén lévő jel szokatlan alakú, lehet, hogy Váci Pál törölni akarta.

Cum acceditis ad mensam

- 10 Mikort asztalhoz mentek mígnem * onnan felkeltek I:
az mit nektek szokás szerent olvasnak *bögés nélkül és vetökedés nélkül
*hallgassátok ¶

hogy ne csak szátok *vegyen étket :

de még filetek es hallgassa istennek igéjét .

¶ *Que infirme sunt ex pristina consuetudine*

Kik erőtelenek eléztebbi szokásból ha különben tartatnak étellel .

nem kell egyebeknek nehéznek lenni :¹⁰³

sem hamisnak tétni I

azoknak kiket egyéb szokás tött erősbbe I ;

Nec illas etc

Se alahák az *erősbek bódogbaknak azokat ;¹⁰⁴

miért vesznek életekre némit ,

kit nem vesznek ők :

de inkább magoknak öröljenek mert tehetik amit amazok nem tehetnek ;

Et si eis quae ve...

És ha azoknak kik gyengébb életből jettének az monostorba valami eleség I

ruha I

ágy I

lepel I

adatik .

- 20 ki erősbeknek és azért bódogbaknak nem adatik I ¶
gondolni kell azoknak kiknek olyan eleség ruha ágy lepel nem adatik I
mennére az gyengébbek és erőtelenek ő világi életéről ez kemémb életre
leszállottanak :

jóllehet méges az eresbeknek mértékletességére nem juthattanak ;

Nec ille debent conturbari

Se (háborodjanak) szomorkodjanak ő szívekbe I

hogy látják őket valami életre többet venni I

nem arra hogy tiszteltetnének de hogy türelemmel szenvedtenek ¶¹⁰⁵

ne történjék szidalmas visszasság I :¹⁰⁶

hogy az monostorban holott mennére tehetik lesznek munkas kazdagok I

hogy ott legyenek gyenge szegények ;

Sane quemadmodum

Bizonnyal miképpen betegek szükösek hogy kevesebb eleséget vegyenek
hogy meg ne nehezüljenek ¶¹⁰⁷

¹⁰³ A *colon* alsó pontján egy felfelé emelkedő vonás van. Nem valószínű, hogy tollhiba.

¹⁰⁴ Lehet *virga* ponttal a tetején.

¹⁰⁵ A *flexán* belül van egy hajszálvonás, de ez más *flexában* is előfordul Váci Pál írásában.

¹⁰⁶ Egyértelmű csoportos jel.

¹⁰⁷ A *flexában* itt nincs hajszálvonal.

- 30 ugyan az betegség után úgy tartassanak hogy hamarább megjógyuljanak I:¹⁰⁸
még ha ez világi mennél alábbvaló szegénységéből jöttek lezend es I
Igaz ugyan mint ha elébbeli gyenge szokás adta volna az kazdagoknak azt I
amit adott ez új kórság ez szegényeknek I¹⁰⁹
de midőn az eléztebbi erejeket * megépejtendik térjenek az bódogb szokásokra I
azaz az mértékletességre ki isten szolgálóleányit attól inkább ékesejti mint
kevesbbel szűkösök I
- hogy ne tartsa őket éteknek gyönyörösége ·
immár megjógyolván I
kiket *szükségük felemele betegölvén ;
Azok alahák magokat kazdagbaknak :
*kik az kevesebb élésnek túrésébe ·
*lelendnek erősbe ;
Mert ·
jobb ·
kevésben szűkülni I
honnem többet lenni I
Non sit notabilis
- 40 Ne legyen tettes jeles *öltöztők :
se kívánjatok ruhával kelleni I
hanem erkölccsel I ;
Ne legyen tinektek oly vékony fedeletök hogy alól az csepöznek hálózata
megtessék ;
- [2a] *Quod si aliqua I*
Hogyha valamely soror I
neki adott marhát elenyésztend :
urozásnak ítéletével kárhoztassék ;
Indumenta vestra
Öltöztetek apácafejedelem akaratja szerent megmostassanak ¶
akár titőletek akár ruhamosóktól :
hogy tiszta ruhának felötte való kívánsága belől meg ne szennyesőhe az lelket ;
lauacrum eciam corporum
Testeknek mosása I
és feredésnek gyakor volta ne legyen :
de az idő közben I
kibe szokás feredő adassék ;¹¹⁰
kit kedigen kórságnak szüksége kételenejt reá hogy megferedjék :
hossza messze ne halasszák I ;

¹⁰⁸ Egyértelműen nem vessző, hanem *virga*; vö. 113. jegyzet.

¹⁰⁹ A *virga* a következő sor elejére került, a *szegényeknek* után már nem volt hely a sorban.

¹¹⁰ A jel szokatlan formájú, a pontból ferde hajszálvonal indul, a kampós rész teljesen visszakanyarodik.

- Fiat sine murmure*
legyen *morgásnak kül |
orvos tanácsával |
az mi egészségért való | 7
- 10 úgy hogy még ha nem akarná es az soror^{.111}
fejedelemasszan parancsolatjával megtegye :
amit tenni kell egészségért | ;
ha kedig az soror akarna de talám nem alkoszik :
ő kívánatjának ne engedjenek | ;
Mert némikort még ha ártana es :
hiszi hogy használjon ami édeskedtet | ;
Denique si latens est.
ha kedig az sérelm testben titkon vagyon |
isten szolgálóleányának ha mondja mije séri sérzik kétség nélkül higgyenek |
de maga |
ami édeskedtet ha használ az *sérelemek vigasztására |
avagy nem ha nem bizonyosok benne orvostól kérdezzék
Nec eant ad balneas
Se ferdőbe ne menjenek sem egyéb helre |
háromnak kevesben
Nec illa |
Az es kinek navalája volna valahova menni |
ne azokval menjen kivel ő akarna de kikvel fejedelmasszon mondandja
tartozzék menni
- 20 *Egrotantium cura*
kórokval való bánás |
akár kórságnak utána éltetendőknél |
akár még hidegtelelés nélkül |
valami erőtelenségbe nyavalgóknál valakinek hagyassék hogy ő kérje
az pincéből |
kinek mire szükségét látandja
Sive autem quae cellario
Akár kedig kik pincén |
akár ruhákon akár kenyveken |
tisztül (szerzeteknek) felvétetnek¹¹² zúgódás *nékil szolgáljanak atjok fiainak az
sororoknak
- Codices certa hora*
kenyveket minden napon egy bizon órába kérjenek |

¹¹¹ A felemelt pontot áthúzta egy hajszálvonal.

¹¹² Ha Váci Pál nem törölte azt a szót, amit javított, az új betoldások mellett kerek zárójelben írom a régít.

üdő kívül kik kérendik ne vehessék¹¹³ |

vestimenta vero

*Ruhákat *kedig és sarukat midőn szükeseeknek kelletendnek |

Ne halasszák adni |

kiknek ezek őrizeti alatt vannak |

lites autem

pertek avagy sem egy ne legyen *köztetők avagy mint hamarabb megvégezzétek |

hogy az harag gyűlöségre ne *nőjön |

30 és gerendát tégyen szálkából és lelket gyelkossá tegyen |

Neque enim ad solos

Mert nem csak férfiakat illet az írás |

ki úgymond |

ki gyűlöli atyjafiát gyolkos |

de férfiúban kit isten *először teremtett |

asszonállat es parancsolatot vett

Quecumque conuicio

valamel soror összöszitkozódással |

vagy átokkal |

avagy még bűnnek szemrevetésével mást megsértend |

emlékezzék elégtétellel *mind hamarabb megvígasztani amit tött |

és az ki megsérült porojtas nélkül megbocsátni |

Si autem invicem

ha kedigen egymást megsértendik

egymásnak vétket tartozzanak *megengedni ti imádságtokért |

kiket bizonynal mint inkább gyakorlatok attól inkább szentté tartsatok |

Melior est autem

Jobb kedig az soror ki jóllehet gyakorta haragra késértetik de maga siet

40 megkérni hogy megbocsássa neki az kinek ösmeri hogy vétett hogy nem mint az |¹¹⁴

ki későbbben haragoszik |

és bocsánatkérésre nehezebben hajol | :

ki nem akar megbocsátni sororának ne remélje hogy imádságának hasznát vegye

Que autem nunquam

Az mely soror kedig sonha nem akar kérni bocsánatot avagy nem lelkjént kéri
*hosztalan

[2b] Azért ógjátok magatokat kemén beszédöktől |

kiket ha szátokból kiszalasztondotok |

ne resteljetez azon szából |

¹¹³ Váci Pál aláhúzással törölt két szót: *nekik (ne) adassék* – a *ne* az új szószerkezetbe is beleillett, azt nem törölte.

¹¹⁴ Váci Pál itt egy mai vesszőhöz hasonló rövid vonást tett ki. Azért lehet – hasonlóan a többi ilyen jelhez – *virgának* tekinteni, mert a jel nem megy le az alapvonal alá, hanem éppenséggel azon kezdődik és tart felfelé.

orvosságot mondani kiből sebök *löttenek

Quum autem necessitas discipline

Mikort kedigen megtanojtásnak szüksége erőlcseknek fegyésébe |

titeket kételenejt kemén szókat mondani |

ha ösmeritek hogy azokba menteket elmúltátok |

nem vagytok kételenek |

alattatok valóktól bocsánatot *kérjetök |

ne az alattvalóknál (midőn) mikort nagy felette *alázatosnak tartatik |

azzal birodalmnak hatalma megszegessék |

Sed tamen

de maga bocsánatot kell kérni istentől ki ösmeri azokat es kiket igaznak felette

10 megfegytek menné jó akaratval szeretitek

Non autem carnalis |

kedig nem testi de lelki szeretetnek kell közöttetek lenni

Mert amit szemérmetlen tesznek |

asszonyállatok asszonállatokon rútol pacskolván és játszódván |

nemcsak özvegyeknek és Krisztosnak illetlen szolgálóleányinak |

kik szent szándékban vannak |

de sőt még házas asszonyállatoknak és házasolandó szűzeknek sem kell tenni |

preposite tanquam

fejedelmasszonnak mint anyátoknak engedjetök tisztességet tartván hogy ő benne

istennek ne vessetök |

sokkal inkább egyházbíró papnak ki menteteknek gondját viseli

Vt ergo cuncta

Azért hogy ezeket megtartsátok |

és ha mit benne meg nem tartandotok |

hogy hejában el ne múltjátok |

20 de hogy *megjógyoljon és megfegyessék |

fejedelmasszont illeti igen feljebb úgy hogy az egyházbíró papnak mondja

ki veletek gondol |

ami ő módját és erejét felől múltja

Ipsa vero qui vobis preest |

Az asszony kedig ki nektek fejedelmetek ne alaha magát hatalmmal uralkodván |

de szeretettel szogálván bodognak |

Tisztességgel emberek előtt fejedelmetek legyen nektek |

félelmmel istennek előtte |

látatok alatt légyen leterjeszködve |

Circa omnes

Mendenhez *önmagát példájul adja jótéteménbe |

Megfedjen nyugulmatlanyokat |

megbátoróhan félékönyeket |

hozzája vegyen kórokat |

30 túró legyen mindenhez
disciplinam libens |
 diszciplinát fegyelmet (örömet) szabadon vegyen *ön maga |
 másnak |
 félelmes adja |
 de és jóllehet monnaik szűkes legyen |
 de maga inkább kívánja azt hogy szeressétek hogy nem féljétek |
 gondolván mindenkor hogy okot adandó léssen tiértetek istennek |
 Azért inkább engedvén nemcsak tirajtatok |
 de sőt órajta es könyöröltök ki kezöttetek míg magasb helyen ül |
 addég nagyobb veszedelemben forgódik |
Donet dominus
 Adja úr isten hogy megtartsátok mendezeket szerelmmel |
 mint lelki szépségnek szeretői |
 és Christusnak jó (szagával) illatával |
 jó nyájasságból illatozzatok |
 nem úgy mint ünök kemény törvény alatt de mint |
 szabad fiak leányok malaszt alatt élvén |
Vt autem vos
 hogy kedig ez könyvecskében miképpen egy tükörbe magatokat meg láthassátok
 hogy feledékenség mia |
 valamit el ne múljatok |
 egyszer hétbe nektek megolvastassék |
Et vbi
 És hol magatokat lelenditek hogy megtöttétek ami írván vagyon¹¹⁵ |
 adjatok hálát úr istennek |
 ki minden jónak adója osztója |
 holott kedig valakitek látandja hogy nála valami ezekben vétek (nem) lejend |
 bánkódjék az *elmútról |
 ógja magát jövőndőtől |
 istent.....

¹¹⁵ Pusztai István szörendi javaslata Váci Pál javítása alapján.